

ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ БЪЛГАРСКА ПОВЕСТ И РАЗКАЗ

Елка Константинова, Кръстьо Куюмджиев

Разказът и повестта са водещ жанр в нашата проза. Като изключим поезията, в тая област са най-големите постижения на националния ни художествен гений. В разказите на Вазов, Алеко, Елин Пелин, Йовков, Светослав Минков, Емилиян Станев. . . можем да търсим отразени същности, трайни черти на българския характер и мироглед, особености на националната ни история и съдба. Ако вземем литературата като самосъзнание на един народ, като осмисляне на неговите история и живот, то поради по-слабата ни романистична традиция именно в разказа и повестта ще открием онова, което в други литератури с по-голяма история и традиции откриваме обикновено в романа, а именно картина на обществените нрави и отношения, характери и герои на времето, типове, обществени идеали и разочарования, съдбата на младия човек, изгубените илюзии и т. н.

Нашето неравномерно, скокообразно историческо развитие е една от причините за по-слабата изява на големите белетристични платна. Избиствеността, яснотата, „изживяването“ на дадени обществени отношения и форми създават необходимата дистанция и перспектива за раждането на романа. Ускорените темпове на нашето обществено развитие, честотата на социалните катаклизми и преврати непрекъснато нарушават тая дистанция и пораждат непосредния отклик на поезията и разказа. Като къс от живия живот, със своята съгъстеност, ударност, острота, разказът пръв откликва на дадено обществено явление, фиксира обществената необходимост, разкрива съществени елементи на социалното и духовното развитие на нацията. Или, както остроумно се изразява писателят Илия Волен, той е „бързата помощ“ на литературата.

Критическият реализъм като художествено мислене, като критически подход към действителността и буржоазното общество у нас се наложи именно чрез разказа и повестта. В края на 80-те години на миналия век две произведения блестящо приключиха един епичен етап от историята на литературата: „Записките“ и „Под игото“. След тях настъпва епохата на разказа и повестта. През 80-те години не само прозата, но и поезията, мемоаристиката, историографията, дори публицистиката носят печата на епичните времена. Цялата литература има амбицията и общественото задължение да отрази патоса и героизма на освободителните борби. И тук развитието на разказа и повестта води към подготовката на голямото художествено платно, към националния епос. В определено отношение „Записките“ и „Под игото“ бяха възможни и увенчаха усилията на едно цяло десетилетие поради самия характер на отразявания обект — неговата цялостност, монументалност, простота и яснота на конфликтите, изживяност и пълна развитост на обществените отношения,

кристализираност на обществените форми и т. н. Всичко това от само себе си поражда една стройна и хармонична система на ценности, където всяко нещо е на мястото си. Мисленето на епичния писател е монистично; пред погледа му е една цялостна картина на света.

С обуржоазяването на България, с класовото разслоение и засилването на социалните притворечия художественото мислене става критично, а не епическо. В царството на буржоазната проза нещата губят големите си очертания. Тук всеки опит за епопея е предварително обречен на провал. Усилията на Пенчо Славейков с „Кървава песен“ остават безплодни, защото той е загубил оная „наивност“ на мисленето, която характеризира епика. Неговото мислене е критическо. През 90-те години и началото на века художественото мислене става фрагментарно, предметно, психологическо; губи предишната монолитност и цялостност. Отделното, частното, единичното изпъкват със своята яркост и многозначност, пред погледа на художника действителността се явява под формата на единичния случай, събитието, казуса, на който може да се даде различно тълкуване и различна оценка. „Бай Ганьо“ например в никакъв случай не можеше да бъде роман, епос, епопея. Не поради тая причина, че героят на епохата няма в себе си нищо героично, рицарско и епично. А защото в исторически смисъл той тепърва щеше да създава своята еснафско-буржоазна епопея. Историческият смисъл на явлението остава скрит за Алеко, затова Бай Ганьо за него е случай, казус, герой, роден от мръсната паяна на действителността. Затова Алеко го намира достоен за фейлетон, той го дискредитира и опозорява навеки с няколко гениални фейлетонни шриха, без да подозира, че това ще бъде героят на цялата ни нова история, на един „епос“, който така и не намери своя певец. Един герой, чиито безкрайни превъплъщения и вариации го правят нещо много по-сложно, исторически, обществено и психологически по-обемно и съдържателно.

И още една особеност на българския разказ. „Андрешко“ от Елин Пелин винаги ни е служил като удобен пример за експлотаторския характер на буржоазната държава и пасивната съпротива на народа. Отблъскващите черти и нравствената оценка, които Елин Пелин придава на съдия-изпълнителя, не оставят никакви съмнения относно неговите симпатии и открояват по-ярко човешката прелест и обаяние на Андрешко. Но ако случаят Андрешко за него не беше само отделен случай, той непременно щеше да отиде по-нататък. Пред него щеше да възникне проблемът не се ли крие в душата на Андрешко една тъмна, разрушителна, анархистична стихия, не носи ли тя антиобществен характер, не е ли това сила, която е играла, играе и може би за в бъдеще ще играе важна роля в историческия живот на нашето общество, и т. н. Но това е вече тема за исторически и философски размисли, размисъл за историческата съдба на нацията. Това е вече тема за роман. И там единствено нравствената оценка се оказва недостатъчна, необходима е философия на историята и обществото. Гений на изображението и пластиката, Елин Пелин се оказва стеснен в царството на идеите.

Аналогични процеси, макар и изпълнени с друго историческо съдържание, на друг исторически етап забелязваме в развитието на българския разказ след Девети септември 1944 г. Повестта и разказът след социалистическата ни революция имат вече своя тридесетгодишна история, своя периодизация, свой специфичен облик. Преминаха през сложни и противоречиви пътища на развитие, утвърдиха революционно-демократичните и реалистичните традиции на националната литература от предходните епохи и създадоха качествено нови идейно-художествени ценности.

Коренните изменения, които социалистическата революция предизвика във всички сфери на нашия живот, светкавичното темпо, с което се из-

вършват икономическите, обществените и културните процеси на обновлението и растежа, наложиха новаторски дръзновени търсения в тези най-развити и динамични области на повествователното изкуство. Оперативните и активни повествователни жанрове още в първите години след Девети септември наред с лириката и художествената публицистика поеха новите задачи на преобразената ни литература. Поставиха важни и актуални проблеми от чисто естетическо естество. Техните граждански функции и политически патос се наложиха спонтанно и категорично веднага след народната победа, когато бележителите трябваше да проявяват оперативност, да откликнат бързо на революционните събития, да отразяват актуалната проблематика на борческите години, която трудно се реализира така непосредствено и навременно чрез широките платна на романа.

Сега излизат едни от най-хубавите повести и разкази на Емилян Станев („В тиха вечер“, 1947, „Крадецът на праскови“, 1948, „Делници и празници“, 1945), които внасят общонационални мотиви в тогавашната предимно политическа литература и разкриват новото естетическо отношение към действителността; сборникът с разкази „Селски истории“ и повестта „Танго“ на П. Караславов (1946), „Житие-битие“ от О. Василев (1945), „Втора рота“ на П. Вежинов (1949), един от най-хубавите разкази за новото българско село от Ст. Ц. Даскалов, А. Каралийчев, Кр. Григоров, Ил. Волен и др. Късите бележителни жанрове през този период отразяваха антифашисткото и партизанско движение („В лопянката гора“ на В. Андреев, „В полето“ на П. Вежинов (1950), Отечествената война, новата строителна тематика и моралния облик на положителния герой, изострената класова борба, революционния предом в социалната и личната психология („Соколова нива“ на А. Каралийчев), продължавайки традициите на пролетарската художествена проза от тридесетте години, чието развитие подготви раждането на съвременната сетивност, на съвременната оценка върху историческия и философски смисъл на антифашистката борба.

Успоредно с високите идейно-художествени постижения в разказите и повестите от първия период на съвременната ни литература тогава се създават и голям брой произведения, в които преобладават външно показните елементи, описателността, декларативният граждански патос и публицистичността. Към тях трябва да се подхожда с изискванията на съвременната марксистко-ленинска естетическа мисъл, като се отчита и ролята им в тогавашния исторически момент, конкретните им граждански функции в революционната епоха на изострена класова борба.

И все пак, като сравняваме социалистическата литература на 40-те и 50-те години с по-късни етапи на нейното развитие, не можем да не забележим, че късите жанрове разцъфтяват в периода след Априлския пленум, през 60-те години и до наши дни. Предпочитан жанр през 50-те години е романа, голямото платно, където може да се изобрази най-грандиозният исторически преврат в нашата история, най-силните исторически преживелици на българския народ. Епическото начало се налага от само себе си в литературата. Самата история ни дава идеите и схемите за художествените постройки. Епическите борби на българския народ срещу фашизма, победата на Девети септември, разрушаването на един несправедлив обществен строй... всичко това можеше да се изобрази и осмисли само със средствата на романа. Дори когато става дума за съвременната тема, за преобразяването на българското село, художественото мислене тегли към големите форми, към епоса.

В съзнанието се налага мисълта, че всичко, което става, е дело историческо, епично, че в живота се създава една велика епопея на социалистически преобразования, че пред погледа ни се движи историята, която ние осезаваме

чувствуваме. Затова художникът мисли с големите категории на историята, вижда човека само в нейните измерения, човешките дела, човешките преживявания добиват смисъл и значение само в нейната перспектива. Историята се оказва твърде грамадна, за да се побере в рамките на един малък литературен жанр. Художникът в такива периоди се интересува от едрите, монументални очертания на нещата, а не и от прозата на живота, от всекидневния трагизъм на личността, от нейните малки грижи и всекидневни дела. Това е една от причините за шурмуването на романа от страна на нашите белетристи през 50-те години и за липсата на забележими успехи в по-късите жанрове.

Друго едно обстоятелство затрудняваше развитието на разказа и повестта през тоя период. Периодът на култа към личността се характеризира с налагането на една нормативна, догматична естетика. Догматично се изискваше от всеки автор един фалшив, патетично-монументален стил, еднообразие на формите и съдържанието. Култовската естетика предварително определяше какви ще бъдат и какви трябва да бъдат произведенията за нашата съвременност. И тук писателят престава да бъде изследовател на живота, вдъхновено търсещ истината. При тия условия неговият жизнен и духовен опит се оказва ненужен, защото всичко лично, индивидуално, неповторимо влиза в дълбок конфликт с предписанията на естетиката. Неговият нравствен и граждански дълг го насочват към важни и съществени обществени проблеми, но той можеше да ги реши само ако организира целия си личен, неповторим човешки опит. А точно това не можеше да направи. Ако можем да обхванем цялото художествено богатство, създадено в нашата белетристика след Априлския пленум, ще видим, че всяко произведение тук е дълбоко автобиографично. Това е нуждата от самопознание, потребността да се осмислят големите исторически процеси у нас след Девети септември. И тук писателят не е зрител, не иде отвън. Той разказва за себе си, а разказвайки за себе си, разказва за своето време. И обратно — разкривайки същността на великите обществени процеси, той търси своето място в тях, стреми се да осмисли своята съдба в съвременния свят.

Периодът след Априлския пленум можем да наречем наистина период на разказа и повестта. Едва ли друг път в историята на нашата литература за толкова кратко време се създават толкова много самобитни таланти, толкова много ярки повести и разкази. През 60-те години наред с утвърдените майстори на разказа, като Г. Караславов, Ем. Станев, Св. Минков, А. Каралийчев, Ст. Даскалов, Ил. Волен, А. Гуляшки, К. Калчев, П. Вежинов, Ем. Манов и др., се явява цяла фаланга блестящи разказвачи — всеки със свой профил и физиономия, неповторим личен стил и художествен свят. Йорд. Радичков, Н. Хайтов, Б. Райнов, Ивайло Петров и др. внесоха нови моменти в развитието на националната ни проза, в осмислянето и овладяването на съвременните теми, на историческите процеси, последвали Деветосептемврийската революция.

Призивът „Повече между народа, по-близо до живота“, издигнат от др. Тодор Живков пред конференцията на българските писатели през 1958 г., изрази най-точно и изчерпателно новаторската линия, която поеха повестта и късият разказ, отърсиха се от схематизма и дидактизма, доближиха се до днешния човек. Поради спецификата на жанровете, дълбоките и многостранни изменения, които научно-техническата революция внесе в живота ни, тук се улавят още в процеса на протичането им. Тук дистанцията на времето е най-малко необходима, най-лесно преодолима е инерцията от близкото минало, сковаността и рутината. Неслучайно в разказа и повестта днес е най-силна тенденцията към изобразяване на явленията в тяхната подвижност и променливост, в преливанията помежду им, във вътрешното им противоречие и движение.

Разбира се, гласът, който априлската линия на партията даде за развитието на целия ни културен живот, творческата атмосфера, разкрепостяването на духа, обновителните процеси играят първостепенна роля в тоя щурм на поезията и белетристиката от края на 50-те и през 60-те години. Но трябва да обърнем внимание и на едно друго обстоятелство, което влияе върху развитието на прозата. 60-те години са период на изграждане на зрялото социалистическо общество. Извървян е вече един немалък исторически път, който изискваше да бъде изследван и осмислен по художествен път. Ние сме в епоха на нашите социалистически делници, на нашата социалистическа проза. Откънтели са грамадните стъпки на историята, на катастрофичните промени и преврати. Започва трудният път на изграждането и на съзиждащото творчество. Художествената литература започва едно изследване на историята откъм другата ѝ страна — човешката. За писателя изведнъж става ценен и интересен целият тоя исторически опит на нацията, но взет не вече в монументалните очертания на историята, а в неговите човешки измерения. На преден план излизат много проблеми от нравствено-психологическо естество, които именно нашето историческо развитие налага и които не можеха да бъдат осъзнати в един по-ранен етап. Такива произведения например като „Пътища за никъде“, „Барутен буквар“, „Диви разкази“, „Матриархат“, „Софийски разкази“, „Преди да се родя и след това“ и много други не биха могли да се появят в един по-ранен етап, защото самото ни историческо развитие не поставя в такава форма проблемите за нравствената съдържателност на човешкия живот, за формирането на човешката личност, за съвременната етика, за отчуждението, за гражданското достойнство и т. н.

Основните проблеми на новия български разказ и повест са проблемите на съвременността независимо от тематиката, която може да бъде историческа, научно-фантастична, криминално-приключенска... Конфликтите в живота и облика на днешния работник и селянин, на интелигента и младежта се отразяват и анализират в най-различни аспекти, с разнообразни художествени средства. Обогатява се идейната и жизнена съдържателност на късите повествователни жанрове, разширява се стилово-тематичният им диапазон: от документално-биографичните до философско-психологическите; от сатирико-изобличителните до лирико-изповедните и есеистичните, от символично-обобщителните до интелектуалните и живописно-пластичните повести и разкази... Националната ни художествена проза не познава такова богатство на теми, проблеми и стилове...

Одухотворяването, очовечаването на личността и на природата чрез връщане към изконно българските нравствени добродетели се превърна в същностна черта на очерците и разказите на писатели като Н. Хайтов; засилиха се тенденциите към алегорията, символиката и фантастиката, както и субективно-лиричните тенденции в новаторската синтетична проза със съгъстена национална и философска проблематика (повестта на Ем. Станев „Легенда за Сибин, преславския княз“, повестта на Генчо Стоев „Цената на златото“, повестта на Богомил Райнов „Пътища за никъде“, новелата на Г. Мишев „Матриархат“), преодоля се безжизнената, изкуствена еднолинейност в обрисовката на положителните герои („Дъх на бадеми“ от П. Вежинов, „Романтична повест“ от А. Гуляшки, „Влюбените птици“ от К. Калчев, „Преживени разкази“ от Д. Жотев, „Ваня и статуетката“ от Ем. Манов), задълбочи се психологическата характеристика в целенасоченото изображение, подчинено на определена и ясна идея; създаде се нов тип белетристика: научно-фантастичната, която успешно се използва за най-актуалните проблеми на научно-техническата революция, социологията и футурологията; свидетели сме на истински разцвет на художествената документалистика („Умираха

безсмъртни“ на В. Андреев, „Менахо или терористът“ на Д. Овадия, „По дирите на безследно изчезналите“ на Н. Христов, повестите на Коста Странджев и др.).

Интересът към морално-етичната проблематика, към някои основни въпроси на хуманизма, народността и партийността се засили след Априлския пленум и даде плодотворни художествени резултати в разказите и повестите на белетристите, които имат вече зад гърба си сложно и значително художествено развитие, а също така и произведенията на белетристите от по-младото поколение: Йорд. Радичков, Н. Хайтов, Ивайло Петров, Г. Мишев, Д. Фучеджиев, В. Попов, Г. Стоев, Кольо Георгиев, Рад. Михайлов, Дим. Вълев, Лада Галина, Л. Дилов, Др. Асенов, Ат. Наковски, Л. Станев, П. Незнакомов, Н. Кирилов, Д. Цончев, Г. Величков и др.

В техните най-сполучливи повести и разкази психология и пластика взаимно се просмукват и обуславят; съвременната действителност живее в тях пълнокръвно с цялото си многообразие и сложна противоречивост. Не само в идейното съдържание, но и във формотворчеството на късите белетристични форми, в тяхната вътрешна структура се реализират и най-оригиналните новатарски тенденции.

Революционните изменения в социалистическото ни настояще като обективно съществуващи факти са отразени в разказите и повестите на най-добрите ни белетристи независимо от тематиката и различията в индивидуалните стилове. Преустройството на общественно-политическия живот присъствува като основен фон, като обща атмосфера дори в най-интимно затворените и камерни повести и разкази. Това е основният белег на нарасналото обществено съзнание на българския разказвач, за гражданската му активност, за зрелостта на политическото му мислене. А изображението на същностните проблеми в съвременната национална психика, когато човешката съдба не остава безразлична към коренното преустройство на живота, когато хората се разкриват като преки извършители на революционните процеси в национален и световен мащаб, е, най-общо казано, основната цел на днешната ни художествена проза, на нейния утрешен ден.